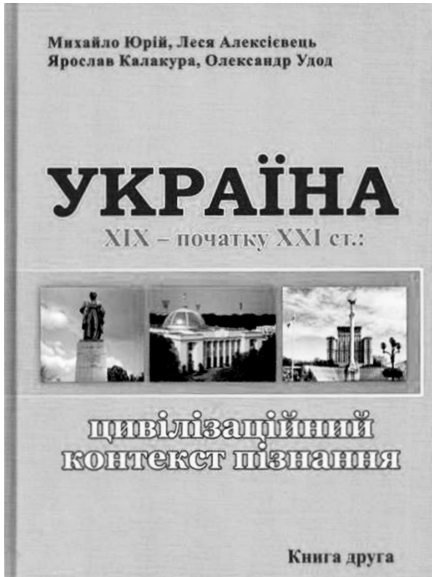

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Україна XIX – початку XXI ст.:
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ / М.Ф.Юрїй,
Л.М.АЛЕКСІЄВЕЦЬ, Я.С.КАЛАКУРА, О.А.УДОД. –
Тернопіль: Астон, 2012. – Кн.ІІ. – 696 с.

Однією з особливостей розвитку новітньої української історіографії є засвоєння й дедалі ширше застосування методології цивілізаційного трактування історичного минулого, перехід від подієвої історії до історії процесів і явищ. Цивілізаційна парадигма, яка ґрунтується на пріоритеті соціокультурних і духовно-ціннісних підходів, дозволяє створити більш повну картину історії, особливо країнознавчу, осмислити минувшину того чи іншого народу, держави, регіону в контексті світового історичного процесу.

Підтвердженням цього є оригінальний, оприлюднений у двох книгах, науковий проект відомих українських учених, докторів історичних наук, професорів М.Юрія, Л.Алексієвець, Я.Калакури та О.Удода, присвячений цивілізаційному контексту пізнання України від найдавніших часів до сьогодення.

«Український історичний журнал», умістивши розлогу рецензію О.Реєнта на першу книгу, засвідчив підвищений інтерес наукової громадськості як до амбітного задуму авторів, так і до його реалізації в новаторській праці¹. Її логічним продовженням стала друга книга, присвячена цивілізаційному баченню нової й новітньої історії України (XIX – початок XXI ст.), актуальних проблем модернізації сучасного суспільства. Вона, як і перша, створена на міждисциплінарному рівні та має чітко виражене історіософське забарвлення. В епіцентрі дослідження – самотність локальної української цивілізації, що формувалася на історичних теренах України впродовж тисячоліть і втілює у собі соціокультурні, етнічні, духовні, ментальні, релігійні, політичні, економіко-географічні, природні особливості країни та її жителів. Незважаючи на тривалу бездержавність, перебування українських земель у складі інших

¹ Див.: Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.185–192.

держав, численні війни, революції, репресії, голодомори, штучну асиміляцію Україна витримала випробування долі, відновила свій суверенітет і продовжує утверджувати свою локальну цивілізацію, свою самобутність у сучасному глобалізованому світі.

Зосередившись головним чином на соціокультурних і духовних проблемах модернізації українського суспільства, зумовлених особливостями розвитку Австро-Угорської та Російської імперій, СРСР, впливом глобалізації та інформатизації сучасного світу, автори зробили акцент на державотворчих процесах, трансформаційних явищах, на аналізі нової якості українського соціуму в контексті пошуку оптимальних векторів внутрішньої та зовнішньої політики, європейських орієнтацій, утвердження загальноукраїнської та регіональних ідентичностей, їх світоглядної кризи на ґрунті неоднакового розуміння історичної й національної пам'яті українського народу.

Нині перед Україною, українським народом загалом постали нові виклики, відповісти на котрі допомагає як наукове осмислення досвіду його цивілізаційної ідентифікації на базі історичної пам'яті та уроків минулого, так і пошук нових способів. Уже у вступі автори наголошують: їхній екскурс в історію покликаний показати, що за всієї спорідненості проблем, нагромаджуваних зі століття у століття, жоден із попередніх методів їх розв'язання в наші дні, навіть у поновленому вигляді, не може бути успішно застосований (с.6). Має йтися про системну модернізацію суспільства, утвердження цивілізаційної ідентичності на ґрунті надбань національної культури у широкому розумінні цього феномену. Цивілізаційна ідентичність означає, що кожна особа, групи людей і народ у цілому відчувають свою причетність до колективного минулого країни, її долі, культурних і духовних цінностей, ототожнюють себе з українською цивілізацією.

Червоною ниткою крізь усю книгу проходять питання трансформації українського соціуму на тлі модернізаційних процесів ХІХ – початку ХХІ ст. Докладно розглянуто теоретико-методологічні та соціокультурні аспекти сутності модернізації як особливої форми розвитку, як шляху переходу від традиційного суспільства до модерного або сучасного. З'ясовуючи особливості модернізації України в контексті перебування українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини, автори звернули увагу на її імперський характер та наздоганяючу модель, тобто орієнтацію на більш розвинуті країни. На основі порівняння модернізації в обох монархіях обґрунтовується висновок про те, що, незважаючи на політичні, економічні та культурні зміни, які відбулися в Австро-Угорщині, західноукраїнські землі залишалися малорозвинутою периферією європейської економіки. У підросійській Україні у ході реформ другої половини ХІХ ст. виникли диспропорції між зростанням економіки та повільністю політичної модернізації, що призвело до загострення політичної й соціальної кризи (с.72–73). Модернізація у СРСР здійснювалася «згори» та мала авторитарний характер. Фактично наздоганяюча модель модернізації застосовується в Україні й у сучасних умовах її євроінтеграції, покликаний домогтися рівня постсучасного суспільства, пов'язаного з досягненням стабільності, демократії, забезпеченням прав і свобод громадян, високих соціальних стандартів.

Із модернізацією пов'язується становлення новітньої української нації, національне відродження, формування української еліти, а також усвідомлення України. Автори, посилаючись на праці В.Смоля та О.Гуржія², Я.Грицака³, доводять самодостатність українського народу, який стояв біля витоків Київської та Галицько-Волинської держав, що належали до цивілізаційної сім'ї європейських народів. Ключову роль у трансформації української народності в націю відіграли козацтво та створення козацько-гетьманської держави, українське відродження середини XIX ст., однак цей процес наптовхувався на спротив спочатку Речі Посполитої, потім Російської імперії, її репресивну політику щодо українського руху. Що ж стосується Австро-Угорщини, то тут між українським народом і владою стояли польська шляхта та громадянство, які вороже ставилися до політичних прав і свобод українців. Проте на межі XIX–XX ст. українці під впливом свого інтелектуального ядра, зростання політичної та національної свідомості, наслідуючи принципи ідентифікації європейських народів почали усвідомлювати себе окремою нацією (с.104–106). Процес самоусвідомлення українства охопив усі етнічні землі українського народу та проходив у певній синхронності. Автори вважають малопродуктивними дискусії навколо того, який регіон домінував у національно-визвольному русі та стверджують, що з кінця XIX ст. він став «рухом назустріч» Сходу й Заходу. Його лідери, інтелектуали нації В.Антонович, І.Франко, Леся Українка, М.Грушевський, С.Петлюра, Є.Петрушевич, А.Волошин та інші, так само, як свого часу Т.Шевченко, не були регіональними представниками, а провідниками всієї нації (с.197).

У книзі по-новому трактується роль українського чинника в Першій світовій війні, етнічна, культурна та цивілізаційна травми українства. У середині українського політикуму дедалі глибше вкорінювалася думка про можливість здобуття незалежності на тлі воєнного конфлікту між Російською та Австро-Угорською імперіями. У роки масштабного збройного протистояння визначальні контури української цивілізації, не зважаючи на етнополітичні, етнографічні та психологічні відмінності між наддніпрянцями, галичанами, буковинцями та закарпатцями, витримали перевірку на виживання й підтвердили спроможність українського народу до рішучих та спільних дій на захист національної справи, що засвідчили події Української революції.

Відновленню національної державності в 1917–1921 рр. присвячено другий розділ. Цей період оцінюється як знаковий рубіж вітчизняної історії, як незавершений проект її модернізації та новий поділ України: між Європою і Євразією. Науковці переконливо доводять, що революція не була регіональним варіантом російської, а цілком самодостатнім суспільно-політичним проектом, котрий мав іншу мету, інші рушійні сили та простір, оскільки охопив і ті українські землі, які не належали Російській імперії, зокрема Західну Волинь, Галичину, Буковину, Закарпаття й вилився у світове явище геополітичної трансформації та модернізації в контексті Центрально-Східної Європи. Події

² Смолий В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1998.

³ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1998.

1917–1921 рр. оцінюються як рубіжна віха в історії України ХХ ст., котра, як і національно-визвольна революція середини ХVІІ ст. та відновлення державної незалежності в 1991 р., із погляду цивілізаційного підходу мала не лише національний, а й транснаціональний вимір. У рамках Української революції та національного державотворення виділено три фази: а) добу Української Центральної Ради й утворення Української Народної Республіки; б) період гетьманату Павла Скоропадського; в) часи утворення ЗУНР та відновлення УНР під проводом Директорії. Апогеєм третьої фази стало проголошення соборності України. Дослідники солідаризуються з думкою Я.Пеленського, який до причин невдач революції та державного будівництва відносив відсутність єдності національної еліти, брак політичної консолідації національних сил у побудові самостійної держави, інфантильне ставлення частини населення до подальшої долі власної держави, анахронічне мислення, байдужість західних країн до українського питання та інтервенцію радянської Росії (с.378). У цьому зв'язку відстежено процеси ескалації російського більшовизму, радянізацію України, які супроводжувалися розгортанням терору, репресій, організацією голодоморів як способу упокорення українського народу (с.279–303).

Третій розділ – «Україна в умовах режиму одноособової влади і тоталітаризму» – присвячено більшовицькій модернізації як архаїзації українського суспільства. Автори розглянули співвідношення традиції та архаїки, наголошувши, що модернізація не скасовує й не деформує традицію, а поступово реформує її. Своєю чергою, традиція не блокує модернізацію, а пристосовує її до існуючих відносин. Особливість Жовтневого перевороту в Росії, а відтак радянізації України й низки більшовицьких експериментів у форматі політики воєнного комунізму, форсованої експропріації власності, індустріалізації країни, колективізації села, так званої «культурної революції», які супроводжувалися розгортанням насильства, терору, полягали в тому, що все це повертало старе в нових формах і вело до відновлення імперії під вивіскою СРСР. Архаїка знайшла втілення у системі влади у формі диктатури пролетаріату, ядром якої виступала одержавлена партія більшовиків, у моноідеології – засобі маніпуляції суспільною свідомістю та ігноруванні прав і свобод людини тощо. Людина архаїки – не особистість, а матеріал, інструмент, раб (с.321–324).

Окремий підрозділ стосується соціокультурних аспектів сталінського терору, його культурно-психологічного аспекту. Розвиваючи думку російських дослідників І.Яковенка та А.Ахієзера про те, що у СРСР реалізовувались особливі механізми самознищення нетрансформованого соціокультурного цілого, автори звертають увагу на розповсюдження під впливом терору й насилля таких явищ, як безбожність, жорстокість, стресові ситуації, соціальна апатія, зневіра, алкоголізм, злочинність, масова маргіналізація, почуття страху, доноси тощо. Вершиною масового терору став Голодомор 1932–1933 рр. як справжній геноцид українського народу, широкомасштабна етнічна катастрофа, трагічні наслідки якої відчуваються й досі. Велику увагу приділено аналізу такого своєрідного вияву архаїки, як культ особи, котрий утілював абсолютну цінність сакральної влади. Більшовики, оголосивши масовий похід проти християнства та розтоптавши його цінності, створили образ нового божества – «мудрого

вождя» Й.Сталіна, якому було дозволено все – убивства, брехня, насильство, терор. Це був рух не в майбутнє, а рецесія минулого, повернення до добіблейських форм культури й свідомості (с.353–354). Аналізуючи реакційну сутність та імперський характер радянського тоталітаризму, його табірну систему дослідники розкрили антиукраїнську спрямованість політики режиму й подали хронологію нищення України, починаючи з проголошення радянської влади та завершуючи прийняттям сталінської Конституції 1936 р., яка остаточно скасовувала будь-які ознаки українського суверенітету (с.368–371). На думку дослідників, більшовицьке моделювання української державності знайшло втілення у словах Й.Сталіна: «Годі гратися в республіку!». Паралельно у книзі висвітлюється спротив тоталітарному режиму, український повстанський рух, розвінчуються міфи й легенди тоталітарної влади, включаючи політику радянської українізації як фактичне маскування нового російщення України.

Значне місце відведено аналізу соціокультурних процесів в Україні в роки Другої світової війни, «збиранню» українських земель у складі УРСР, діяльності ОУН та УПА, їх задуму побудови самостійної соборної держави. Низку нових підходів задекларували дослідники до оцінки повоєнного статусу республіки «як другої серед рівних», «кримського фактора» в українській справі, хрущовської «відлиги» й нової хвилі українського руху.

У четвертому та п'ятому розділах книги аналізуються особливості брежневського авторитаризму, застою, наслідки кризи радянської системи, причини її краху, обґрунтовується закономірність відновлення незалежності України, а також розглядаються сучасні державотворчі процеси в контексті кризових ризиків. Труднощі посткомуністичного реформування України автори пов'язують із тим, що держава та суспільство, на відміну від своїх західних сусідів, опинилися перед гострішою необхідністю проводити не лише пострадянську, але й постімперську трансформації, тобто здійснювати одночасний перехід до демократії та ринку, забезпечувати верховенство права, створювати нові державні інститути, формувати політичну націю (с.492). Незалежна Україна напштовхнулася на низку проблем, які гальмують суспільний прогрес, а саме відсутність чітко визначеної, зрозумілої й підтримуваної суспільством стратегії розвитку, економічні та фінансові труднощі, злиденність найширших верств населення, особливо старшого покоління, безробіття серед молоді, наркоманія, моральна деградація, дискредитація реформ та ін.

Інтригуючим за назвою й цікавим за змістом є підрозділ 4.3 – «Україна як новий феодалізм», в якому наголошується, що перехід до ліберальної ідеї після розпаду СРСР у нашій країні здійснювався таким чином, що навіть найгостріші суперечності радянської системи, які вимагали діалектичного вирішення, залишилися нерозв'язаними. Проявилось це і у феодальній архаїзації суспільного життя. Ідеться про елементи рентної економіки, рейдерство, корупцію, зрощення влади й бізнесу, домінування приватних інтересів у діяльності політичних партій, переділ власності на користь правлячих еліт, комерціалізацію виконання функцій держапарату, факти несправедливого та вибіркового правосуддя, застосування адміністративно-силових методів вирішення конфліктних ситуацій, збереження номенклатурного принципу у формуванні

владних еліт, майнове розшарування суспільства, пропаганда нерівності й т.д. Порівнюючи деякі явища української сучасності з середньовічною Європою, автори висловлюють надію на народження в майбутньому реальної демократії, оскільки саме феодалізм зробив вирішальний внесок у становлення європейської демократії (с.568–569).

У дослідженні порушено й таку гостру та недостатньо вивчену проблему, як маніхейство в його східноцивілізаційному прояві, показано вплив зороастризму, маніхейства та візантизму на соціокультурні чинники українського суспільства, починаючи з часів Києво-Руської держави й завершуючи радянською добою. На думку авторів, ці впливи відчуваються й сьогодні. Як відомо, маніхейство поширилося в культурних центрах Сходу та Заходу, перетворившись не тільки в конкретно-історичну форму культури, у певний тип свідомості, але й метод спрощеного розв'язання складних проблем, спосіб трактування світу. Проповідуючи дуалізм, маніхейство поділяє світ на світло або темряву, рай або пекло. Його головна ідея: зло властиве людям, які відпали від добра та приєдналися до космічного зла. За його парадигмою, суспільство ділиться на дві частини: «ми» й «вони», причому перші – завжди світло, позитив, справедливість, а другі – повсякчас п'ятьма, кривда, вороги. А звідси висновок: усі людські проблеми необхідно розв'язувати шляхом побороення та знищення ворожих сил. Маніхейство формує ненависть як до людей, позначених ознаками зла, так і до окремих спільнот або й держави загалом, воно ставить під сумнів навіть право існуючої церкви видавати себе християнською. Апелюючи до соціокультурних процесів радянської доби автори згадують нав'язливу ідею «класової боротьби», партійного підходу, знищення «ворогів народу», трактують масові репресії та Голодомор 1930-х рр., переслідування інакодумців як своєрідний прояв маніхейства (с.601–609). Від радянської доби успадковано класову ненависть, відрив влади від народу, ідею розколу, протистояння Сходу й Заходу, православ'я та католицизму. Що ж стосується візантизму, то, на думку авторів, він прийшов в Україну разом із християнством у його східному форматі. Із ним пов'язаний відомий принцип симфонії, що означає особливу близькість відносин церкви та держави. Візантистський спадок особливо властивий Російській православній церкві, що знайшло відбиття в підтриманій владою Російської Федерації концепції «російського світу», котра ігнорує реалії України як специфічної цивілізаційної спільноти, периферії західної цивілізації, аргументи зіткнення західної та східної суперцивілізацій (с.632–633).

Підсумковий характер, окрім висновків, має шостий розділ, присвячений наскрізним лініям соціокультурного розвитку, модернізації українського соціуму, цивілізаційного вибору сучасної України. Тут увага акцентується на аналізі факторів, які стримують або й заважають українцям утвердитись в європейському виборі. До них віднесено: а) зрощення влади з власністю, масштабну корупцію, що диктує необхідність сепарації політики від капіталу, формування самодостатньої національної політичної еліти з інтелектуальним обличчям; б) недостатню обґрунтованість і соціокультурну спрямованість реформ, ігнорування у ході їх проведення національних традицій та особливостей менталітету, необхідність корекції та модернізації; в) стагнацію політичної

системи України, надмірну заполітизованість еліт і внутрішню боротьбу між угрупованнями на шкоду загальнонаціональним інтересам; г) рецидиви етнічної маргінальності та суперечливий процес утвердження загальноукраїнської ідентичності, слабкість громадянського суспільства; д) незавершеність формування спільного соціокультурного ядра української цивілізації, його утвердження і взаємодії у системі локальних цивілізацій глобалізованого світу, подолання низки стереотипів традиційної культури, які блокують модернізаційні проекти; е) забезпечення культурного, духовного та інформаційного суверенітету України. Урахування цих та інших факторів дозволить нашій країні знайти відповіді на цивілізаційні виклики сучасності, розширити зону своєї присутності у світі й культурі (с.638–687). Відрадно, що дослідники не оминули питання демократії, свободи, прав особи, державного життя, організації влади, громадянського суспільства у сучасній Україні. Розглянули й події Помаранчевої революції. Можна солідаризуватися з підсумковою думкою авторів, викладеною у висновках, про те, що без дослідження й осмислення суті українського універсуму, без наукового пізнання природи та генези української цивілізації неможливо зрозуміти ані нашого минулого, ані теперішнього, ані, тим більше, майбутнього (с.691).

Підсумовуючи, можна стверджувати, що вихід у світ дослідження М.Юрія, Л.Алексієвець, Я.Калакури та О.Удода, присвяченого історії України з найдавніших часів до наших днів і підготовленого в контексті цивілізаційного пізнання, стало знаковою подією не тільки у вітчизняній історичній науці. Воно засвідчило, що українська гуманітаристика дедалі повніше засвоює не тільки цивілізаційні, але й міждисциплінарні підходи до осмислення історичного процесу, і в такий спосіб інтегрується в європейський гуманітарний простір. Широке коло порушених питань, історіософський рівень їх осмислення – примітна ознака даної праці. Рецензоване видання вкотре доводить перевагу колективних зусиль у справі реалізації подібних проектів, що є запорукою високої якості кінцевого наукового продукту. А розмірковування авторів, а відтак і читачів, над питаннями модернізації українського суспільства сприятиме подальшому обговоренню порушених проблем, стане способом привертання уваги до важливих, насамперед методологічних, засад вітчизняної історичної науки, а також реалій соціокультурного розвитку України, які потребують осмислення й вирішення. Окремого схвалення заслуговує якісне поліграфічне та художнє оформлення книги.

Високо оцінюючи рецензовану працю, вважаємо доречним висловити низку зауважень і побажань. Не всі розділи підготовлено рівноцінно, із достатньою повнотою та аргументованістю, а деяким із них бракує історичності. Авторам не вдалося уникнути окремих повторень, особливо при екскурсах до питань давньої та середньовічної історії, які розглядалися в першій книзі. Ґрунтовно висвітливши роль українського чинника в Першій світовій війні, автори досить фрагментарно розглянули цей фактор у Другій світовій війні. Хоча посилання на численні праці відомих учених, у тому числі й з Інституту історії України НАНУ, представлено в тексті цілком достатньо, однак доречним був би більш широкий історіографічний та джерелознавчий вступ до обох

книг. Тим більше, що автори у примітках навели досить розлогі відомості про основні праці сучасних дослідників з обраної теми (і не лише українських), а в розділах аналізуються відповідні погляди тих чи інших учених. При можливому перевиданні праці бажано було б подати алфавітний та предметний покажчики, що надасть їй більшого академізму.

На наше переконання, книга стане у пригоді не лише фахівцям, але й широкому колу читачів, які цікавляться нашою минувшиною та сучасними проблемами трансформації й модернізації українського суспільства. Видання важливе також з огляду підготовки нового покоління фахівців зі спеціальностей «Історія», «Культурологія», «Філософія», «Етнологія», «Політологія», «Правознавство» тощо. На жаль, наклад обох книг невеликий, а це викликає сумнів, чи потрапить видання до бібліотек усіх вищих навчальних закладів, де ведеться підготовка фахівців із гуманітаристики. Видається доцільним розмістити оцифрований текст обох книг у мережі Інтернет.

Р.Я.Пиріг (Київ)